

РОЛЯТА НА ПАЗАРА В БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Пенчо Д. ПЕНЧЕВ

Received: 1.07.2021

Available online: 1.12.2021

***Abstract:** The main purpose of the paper is to outline some of the peculiar and more specific manifestations of market processes in Bulgarian society during the last few decades before the Liberation (1878). With the formation of the Bulgarian nation, the market forces format and rationalize its development. It is important to emphasize, however, that the market process is not a universal instrument for immediately achievement of social harmony and socio-political nirvana. In the first place, the creative destruction caused by the market gives rise to some discontent. The overall assessment of the role of market processes, however, is rather positive. They affect positively practically all major aspects of Bulgarian social life. Education is becoming more adequate, meaningful and humane. Market instruments allow creation of sustainable structures for the cultural improvement of Bulgarians and for solving certain social problems. These forces have a positive effect not just because they lead to material enrichment. Even when their manifestations are loaded with “negative” moral evaluations, they actually make Bulgarians more humane: they reduce violence, help find a spouse, promote cultural progress and show what should not be traded.*

Key words: market process, Bulgarian Revival, culture, education, social envy and inequality

JEL: N93, Z1

Пазарният процес има важна роля в развитието на българското общество преди Освобождението. Без наличието му е невъзможна появата на предприемачи, които са с основна заслуга за модернизацията и икономическия напредък. Елементи от пазара устойчиво проникват в сфери и области, които се възприемат за изолирани от него. Спонтанните му прояви слагат отпечатък върху учебното дело, културните институции и социалния живот. Разчетени през призмата на доброволния обмен, на търсенето и предлагането много аспекти от самоорганизацията и поведението на тогавашните българи стават разбираеми. А както ще се види от изложението благодарение на пазара българите стават и по-добри хора.

От друга страна пазарната икономика поражда социално напрежение, което намира израз в кланетата по време и след Априлското въстание от 1876 г.

Основната цел на настоящата статия е да се очертаят някои типични прояви на пазарните процеси в българското възрожденско общество през последните десетилетия преди Освобождението и на тази основа да се направят изводи за тяхната значимост. Нейната структура е подчинена на поставената цел. На първо място е дефинирано понятието пазар и е направен кратък историографски преглед на изследванията, посветени, пряко или косвено, на ролята на пазара по българските земи преди Освобождението. След това са разгледани проявите на пазарни процеси в просветата, културата и в социалния живот. Отчетено е и наличието на напрежение, което се поражда от пазарните успехи на българите. Необходимо е да се уточни, че изследването няма претенции да е системно и цялостно. Като пръв подобен опит главният стремеж по-скоро е да се анализират някои от не съвсем стандартните прояви на пазара и да се постави началото на изследователските търсения за идентифициране на принципите, които формират възрожденската епоха.

Пазар и „пазарна“ историография. Още при зараждането на модерния икономикс неговите класици отбелязват, че пазарът не е просто мястото, на което се осъществява някакъв обмен (Marshall, 1997 [1920], pp. 140-141). Пазарът се характеризира като взаимодействие между участниците в размяната (Demostenov, 1942, p. 187). С откъсването на понятието пазар от географската му ограниченост и с фокуса върху взаимодействието между пазарните участници са направени важни, но все още недостатъчни, стъпки, които улесняват анализа на най-разнообразни исторически събития. Дефиницията, която дава подходяща теоретична конструкция за целта на изследването принадлежи на икономиста Лудвиг фон Мизес. Той също тръгва от това, че пазарът не е просто място, обект или колективно тяло. По неговите думи „Пазарът е процес, задвижван от действията на различни индивиди, които си сътрудничат при разделение на труда“ (Mises, 2011, p. 285). В това определение пазарът е еволюционна система, а не е статичен. Взаимодействието между индивидите не е ограничено до размяната на стоки и услуги, то не се състои от битка за оцеляване, в която оцеляват по-приспособимите, а от сътрудничество, базирано на разделение на труда.

Представен по този начин проблемът за ролята на пазара през епохата на Възраждането не е бил обект на специално изследване. В българската историческа наука още от нейните първи стъпки към осмисляне на предосвобожденския период се е обръщало внимание на т. нар. икономически фактор, т.е. на стопанските промени, които настъпват по българските земи през 18 и особено през 19 век като предпоставка за културното и просветно развитие, за църковно-

националното движение и за борбите за политическо освобождение (виж напр.: Mishev, 1916, pp. 242-267; Shishmanov, 1942, pp. 83-89). В основни линии обаче фокусът е предимно върху националната идея, която дава основното съдържание на процесите (Arnaudov, 1944, p. 7-10). Със зараждането си марксистката историография поставя икономическия фактор в основата на всички останали промени, които настъпват в българското общество през Възраждането (Nathan, 1950, pp. 28-47). През десетилетията на монополна доминация на марксистките парадигми в обществения живот и в науката са направени множество конкретни фактологични приноси и опити за обобщения. Те обаче са ограничени от непознаването и невъзможността да се ползват теоретичните концепции и приноси на икономическата наука извън нейния марксистко-ленински вариант. На пазара се гледа единствено като на стоково-парични отношения, като се пропускат процесите на взаимодействие и сътрудничество. В последните години се появяват приносни изследвания свързани конкретно с пазара и ролята му през Възраждането. Поднови се дискусиите относно наличието на български национален пазар в Османската империя (Roussev, 2020, pp. 68-91). Задълбочено бе изследвано значението на търговците и търговията за модернизационите процеси (Roussev, 2015), правят се приноси за ролята, функциите и условията за поява на възрожденски предприемачи (Naydenov, 2020, pp. 104-122). От тази гледна точка с настоящата статия се прави опит да се разшири пазарната ниша в историографията ни.

Училище и пазар; пазар в училището. Създаването и успешната работа на училищата през Възраждането в дълбоките си корени е резултат на пазара. Българите позабогатяват и са в състояние да строят училищни сгради, да купуват учебници, да заплащат на учители и т.н. Появява се търсене на знания и на подготвени хора, които да ги осигурят. Българският учител преди Освобождението е зависим от произволите на местни чорбаджии. Заплатата на даскалите често се забавя¹, за много от тях липсва сигурност на работното място. От гледна точка на пазарните механизми тези факти означават, че в определен период предлагането на учителски труд превишава търсенето, което поражда проблеми пред образованите българи. Конюнктурата обаче се променя в началото на 70-те години на 19 век. В спомените си Тодор Найденов пише: *„В оная тъмна епоха учителят беше такава ценна рядкост, щото за най-щастливо се считаше онова село,*

---

¹ Подобни случаи не винаги са резултат от злоупотреби или от някакво умишлено действие. Понякога представители на местната власт не преценяват добре приходоизточниците си и разходите за образование надхвърлят наличните средства. По тази причина училищни настоятелства сключват заеми, със или без гаранцията на общината, с частни лица, еснафи и други организации (Tsonchev, 2020 [1934], pp. 497-498). Възможностите за подобно разрешаване на проблемите с финансирането на образованието обаче едва ли са били налични за всички български училища.

което се удостои с привилегията да има учител, макар и за една година“. Нарасналото търсене при ограничено предлагане води до подобряване на социалното положение на учителите, които рядко се задържали повече от година на едно място, защото стига да пожелаели винаги можели да намерят „по-добро и по-удобно село за учителстване“ (Тодев, 1996, р. 212). Очевидно няколко години преди Освобождението поне част от учителите вече могат да си договарят по-добра заплата и условия на труд.

Във възпитателната работа някои учители създават специфични пазари. Възрожденските училища са известни с това, че учителите не се церемонят с учениците си, бият ги за различни провинения или налагат унижителни наказания. По думите на казанлъчанина К. Бозвелиев пръчката „играе ролята на значителен фактор в училищното възпитание“ (Bozveliev, 1942, р. 36). Първите изследователи на историята на българското образование отбелязват, че боят с пръчка, плесниците и извиването и дърпането на уши са наказания, които се смятали по-скоро за леки, които са одобрявани и от родителите (Vankov, 1906, р. 44). За да ограничат физическите наказания и да повишат ефективността на работата си някои учители прибегват до създаване на специфичен пазар.

Кюстендилският даскал Николай Тонджаров решава да приложи нов метод при наказването на лоши постъпки и при награждаването за добро поведение. Когато даден ученик извърши нещо похвално той получава листче (билет) с буква Н (награда), написана на него. В случай, че същият ученик е хванат в някакво провинение, вместо да бъде бит той „заплаща“ с листчето за награда провинението си и така отърва боя. Ако няма с какво да заплати, ученикът е наказван по традиционния начин. В резултат от създаването на този пазар физическите наказания намаляват „в значителна степен“ по спомените на съвременници (Karapov, 1991, р. 240). Подобна практика на откупуване има регистрирана в Казанлък, Копривщица и по други места из българските земи (Dorosiev, 1926, pp. 295-296; Vankov, 1906, р. 43). Изкуствено създаденият пазар в училищата има своите явни предимства в сравнение с предходните системи, но не е лишен от недостатъци. Някои от учениците се опитват да получат повече билети за добро поведение от учителя си като му правят повече подаръци, други сами си правят билети (Dorosiev, 192, р. 296). Явно пазарът не е идеална система, но той е подобър в сравнение с наличните методи и принципи в дотогавашната педагогическа практика.

Друг аспект от дейността на възрожденските училища е свързан с ролята им в пазара за събиране на брачни двойки. Това е един от най-сложните пазари, на който обръща внимание нобеловият лауреат по икономика Гари Бекер. В традиционното българско общество изборът на брачен партньор се прави от

родителите, които по свои критерии преценяват доколко планираният брак е изгоден за двете страни. Девическите училища, които се откриват преди Освобождението, освен, че помагат за образованието на момичетата служат и за обществена демонстрация на положителните им качества. През 1845 г. карловският свещеник иконом Христо п. Василев отваря частно девическо училище. Той препоръчва на своя помощник М. Тангилов момиче за съпруга от ученичките си, която била с „големи добродетели“. А по думите на биографа на карловския свещеник през следващите години „почти всички заинтересовани за женитба кандидати са прибъгвали към ценните съвети на Отца Иконома за характера и за поведението на девиците“ (Patev, 1936, p. 7). Така девическите училища подпомагат функционирането на брачния пазар, понеже дават адекватна информация за качества на евентуалния партньор.

Социално лихварство и култура. От най-древни времена даването на пари в заем с лихва предизвиква силното морално недоволство на философи, религиозни водачи и т.н. То е осъждано, забранявано и ограничавано. Независимо от това лихварството се налага като елемент на пазарните отношения.

През Възраждането по българските земи почти липсват кредитни институции. Първото акционерно дружество, което се занимава с кредитиране, е основано през 1849 г. в Сливен. Годишната лихва по заемите е около 21 %. Неговата дейност е с твърде ограничен обхват (Roussev, 1996, p. 211). Търсенето на кредити нараства успоредно със стопанското развитие и създава благоприятни условия за поява на неорганизиран лихварски кредит. Сведенията за лихварска дейност обхващат всякакви представители на българското общество. Пари с лихва дава например казанлъшкият учител Манол Стателов, който оставя добри впечатления у местното население с педагогическите си умения и с проповедите си в църквата. Той живее и се издържа благодарение на материалните подаръци от учениците си, а почти цялата си заплата – около 3 000 гроша годишно – дава с лихва (Dushanov, 1989, pp. 51-52). Пари с лихва дават чорбаджии, общини, еснафски организации и всички, които разполагат със свободен капитал.

Лихварите са недолюбвани, защото някак по инерция се приема, че те искат „прекалено“ високи лихви и се смята, че разоряват цели села. Подходът към лихварството трябва да е значително по-нюансиран и да се опира на конкретни изворови данни, за да може да се прецени ролята му в стопанското развитие на страната. Със сигурност може да се твърди, че оценката дори за лихвари, които традиционно се приемат като безмилостни експлоататори не е съвсем точна. За габровския лихвар Илия Видинлиев се твърди, че дава пари с лихва от 14% годишно, но поръчва на синовете си когато длъжниците се издължават да им

възстановяват по няколко гроша от лихвата. По преценка на негов съвременник² „Никой друг от чорбаджиите [в Габрово – б.м. П. П.] не си е давал толкова етино парите“ (Shkodreva, 2018, p. 42).

Поради тези причини само по себе си лихварството не може да се определи като зло. То е инструмент, който улеснява съществуването и дейността на читалищата, които са важни културни средища. Сведенията за читалища-лихвари преди Освобождението са доста. Габровското читалище през 1872 г. разполага с капитал от 25 000 гроша, който е даван на заем с лихва от 12%. Това позволява на читалището да развива културно-просветната си дейност и да поддържа пансион за приходящи ученици в Габровската гимназия. Габровци не са изключение от гледна точка на финансирането на читалищната дейност. Пари с лихва раздават читалищата в Жеравна, Трявна, Стара Загора, Сливен, Свищов, Карнобат, Карлово, Пирдоп, Кукуш и др. Неслучайно в периодичния печат през 1871 г. се обсъжда идеята за основаване на банка към българските читалища. Впрочем, читалищата използват за социални цели и хазарта, който също се смята за морален порок с вредни последици. Те организират лотарийни игри, приходите от които подкрепят благородната им дейност (Chilingirov, 1930). Пари с лихва от фондовете си раздават училищни и църковни настоятелства. С получените приходи се поддържат и строят сгради и се посрещат други разходи (Tsonchev, 1929, p. 461).

Регистрирани са случаи, при които мести общини съхраняват пари от наследство на сираци в Копривщица, Пазарджик, Плевен и Жеравна. Тези пари се дават от общините като кредит на определени лица и носят на наследниците годишна лихва от 10% (Manolova-Nikolova & Atanasov, 2019, pp. 26-28). Така се постигат едновременно социални и икономически цели. Средствата на сираците се съхраняват и увеличават до навършването им на пълнолетие, а местната икономика е стимулирана с наличния свободен паричен ресурс.

Социалният живот. Пазарът оказва пряко влияние върху мястото на жените в българското общество. Пазарната икономика им позволява да играят по-активна роля в него, да се възползват от плодовете на труда си, да натрупат средства и самочувствие. Наблюдателни съвременници установяват, че включването на жени в пазарно ориентирани дейности се увеличава и това прави жените горди и независими. Преденето на прежда за гайтан в Пирдоп води до постепенна промяна на отношенията в семейството. Понеже жените допринасят по-осезаемо за паричните доходи то те се чувстват „ако не на равно, то почти на равно с мъжа“ (Stoyanov, 1941, pp. 224-225). По подобен начин Иван Богоров описва жените от Котел като трудолюбиви и спестовни „щото наздраво може да рече човек, че в

---

² И роднина, което е възможна причина за положителната оценка.

Котел жените хранят мъжете си“ (Vogorov, 1970, p. 190). Впрочем, дори простото съотношение в броя на мъже и жени предизвиква промяна в позицията на жените в обществото. В своите „Записки за България и българите“ Любен Каравелов отбелязва, че поради по-големия брой мъже в шопския край *„жените са скъпи и мнозина ходят да си търсят стопанки по други крайове*“ (Karavelov, 1930, p. 51).

В по-напредналите възрожденски селища се създават женски благотворителни дружества. Те събират средства от доброволни дарения, които са раздават с лихва, за да могат да изпълняват социалните си задачи. Лихви от средствата си събира габровското женско дружество „Майчина грижа“ (Tsonchev, 2020 [1934], p. 531). Натрупването на средства чрез пазарно ориентирана дейност позволява отварянето и поддръжката на девически училища в много от будните възрожденски средища. Те не са без проблеми в организацията и функционирането си и са далеч от съвременното понятие за равенство на половете. Все пак със сигурност може да се твърди, че са важна стъпка към постигането му.

Пазарът оказва пряко влияние върху начина, по който се обличат българите. Преди появата на капитализма облеклото е регулирано от държавата, то е символ на социален статус. Определени цветове и дрехи са запазени за конкретни категории хора. В резултат на проникването на пазара сред българите се забелязват някои интересни тенденции.

От края на 18 век са първите сведения, че свещениците в някои краища на българските земи (Североизточна България и Еленско) умишлено се обличат бедно (Ivanov & Bluskov & Nenov, 1979, pp. 65, 117). Това е на пръв поглед странно, защото източниците сочат, че практиката е усвоена от заможни свещеници. Могат да се посочат две причини за промяната в облеклото. На първо място така не се привлича вниманието на разбойниците, които никак не са рядкост. На второ място избягва се опасността от увеличаване на личните данъци, с които са облагани духовниците. Забогатяването на свещениците през 19 век е косвен резултат от разпространението на пазарните отношения и бавното замогване на българите. Наличието на законни и незаконни разбойници принуждава църковните служители да прикриват реалното си материално положение.

Промяна в облеклото, предизвикана от пазарните отношения, може да се открие и сред хората на бизнеса. Богатите бегликчии от Копривщица (прекупвачи на данъци) и габровските кърджии (пътуващи търговци) предпочитат да се обличат като турци, когато вършат работата си (Gruev, 1906, p. 11; Tsonchev, 1929, p. 502). В битността си на търговец Гаврил Хлътев (бъдещият апостол Георги Бенковски) и съдружникът му също носели турски дрехи *„тъй като с такова облекло могло да се пътува по-свободно*“ (Belovejdov, 2011, p. 26). По този начин

на първо място те улесняват стопанската си предприемчивост. Без излишно патриотарство, внушават на всеки срещнат, че са представители на господстващата народност и че не биха се поколебали да се защитят от всяко нападение с оръжие.

Няколко думи за пазарът и за робството. Твърде често целият период от падането на България под османска власт до Освобождението се определя в общественото пространство като „турско робство“. Поне що се отнася до Възраждането (18-19 в.) терминът робство не е точен за дефиниране на положението на българите в Османската империя. Християнското население в държавата на султана не е равно с мюсюлманите, но българите не са роби. Все пак – в империята има робство. Разпространението на пазарните отношения в примитивните институции на османската държава дава възможност за търговия с човешки същества.

В спомените си от посещението си до Божи гроб Михаил Маджаров пише, че в Кайро има търговци турци, които държат чернокожи роби. По неговите думи *„Цената на тая човеческа стока зависеше от възрастта или от хубостта или от здравето“*. Чернокожите са докарвани от Судан и внасяни свободно *„като всяка стока“*. Търговията с роби обхващала и кавказки момичета. Бащата на Михаил Маджаров имал съдружник – Дончо Палавеев – който предлага да закупят *„две черни момичета и да ги отведат в Копривицица за слугини“*. В крайна сметка българският търговец отказва от предложението за осигуряване на евтина работна ръка (Madjarov, 2015, pp. 72-73). Причините са едновременно практически, но и етични. Явно пазарните отношения показват на заможните възрожденски българи къде са границите, които не бива да се преминават. Търговията с човешки същества е една от тях. Затова веднага след Освобождението в чл. 61 на Търновската конституция (1879 г.) е постановено *„Никой въ България не може ни да купува нито да продава чловъчески сщщества. Всъкой робъ отъ какъвто полъ, въра и народностъ да бжде, свободенъ става, щомъ стъпни на България территория.“*

Завистта срещу пазарните успехи. Пазарът е пряко свързан и с избухването на Априлското въстание. Внимателният поглед към местата, в които въстанието е най-интензивно показва, че това са динамични пазарни средища (Penchev, 2021). Пазарните успехи на българите от Четвърти революционен окръг предизвикват напрежение, което се изразява в завист у местните турци и помаци. Тя се проявява най-ясно при потушаването на въстанието.

Руският дипломат (българин по произход) Найден Геров отбелязва, че прогресът на българите предизвиква завист от страна на турците, които смятат, че той е опасен и трябва да бъде спряен (Kosev & Jechev & Doynov, 1976, p. 52). В спомените си за въстанието в Панагюрище Петър Карапетров – Черновежд отбелязва, че *„турците от околните села и градове отдавна бяха захванале да завиждат“*

и търсят причини да ограбят замогналите се от пазарно ориентирана дейност българи (Karapetrov-Chernovejd, 2016, p. 13). Малко след бруталното смазване на въстанието англичанинът Робърт Джаспър Мор посещава пострадалите селища. Той пише, че от турското село Йени махле „винаги гледали с известна завист на своите по-трудолюбиви и заможни съседи“ в Батак. Именно хората от същото село извършват в едно от най-ужасните кланета в Батак (More, 1992, p. 93). Друг от свидетелите на жестокостите при потушаването на бунта Юджийн Скайлър отбелязва завистта срещу жителите на Перушица, защото били богати. За завистта спрямо перушеници пише и изследователят на въстанието Иван Кепов. Той конкретизира, че завистниците са турци и помаци от съседното село Устина (Керов, 1998, p. 188; Gulubov, 1956, p. 262). Точно те участват в кланетата и най-вече в последвалите обири на имущество от Перушица. Местният публицист Христо Гюлеметов в една твърде често пристрастно изследване също отбелязва, че пълните със стока магазини и големите къщи на брациговчани привличат завистливи погледи на съседите им (Gyulemetov-Chibis, 1940, p. 261).

В специална публикация, посветена на икономическото положение на Панаярище преди и след въстанието М. Влайков е категоричен, че нередовната войска, която разбива тамошните въстаници „малко се интересуваше от важността на въстанието за бъдещата съдба на Отоманската държава“ (Vlaykov, 1904, p. 12). Околните турци са наясно със стопанския просперитет на селището и участват в смазването на въстанието единствено с цел грабеж.

В документите се открива характерна черта на башибозука и на останалите доброволци, потушили въстанието. В дневника си копривщенският даскал Христо Пулеков пише, че Копривщица е обрана от башибозуци „голтаци“ (Evtymii, 1926, p. 696). Един от баташките оцелели въстаници също описва грабителите от село Йени махле като „голаци“ (Goranov-Boycha, 2011, p. 99). В Перушица, според Иван Кепов, помациите са побеснели за плячка. Затова доста време след въстанието те обикалят и търсят скрити богатства от страна на местните българи (Керов, 1998, p. 162). Водачите на башибозука наистина не са бедни. Може да се твърди обаче, че масовите извършители на престъпления са турци и помаци, чиято бедност свидетелства, че те не са успешни в пазарна среда. Дори и в райони, които са далече от въстанието бедни мюсюлмани се подготвят да подложат на грабежи и убийства позабогателите българи (Lazarkov, 2015, p. 168). Бедността им подхранва завист, гарнира се с религиозен фанатизъм, който пък е насърчен от държавата и резултатите са убийствени в най-прекия смисъл на думата. Само в Батак са избити над 1700 души: мъже, жени, деца и старци. Картините при влизането на покорителите в селището са потресаващи. Не чак

толкова жестока, но подобна е съдбата на Перушица, Клисурса, Панагюрище и на много други селища, някои от които дори не са участвали във въстанието.

Напрежението и завистта спрямо пазарните успехи не обхваща само мюсюлманското население. Регистрирани са случаи, при които бедни българи участват в грабежите над свои сънародници, които са се компрометирали пред властта. За такъв случай разказва Мильо Балтов в Стрелча. Според него след въстанието, българи които са били слуги на турците „*жънеха плячка – нивите на по-богатите (на комитите), които бяха затворени*“ (Baltov, 2021, p. 39).

Вместо заключение. При появата на българската нация силите на пазара формират и рационализират нейното развитие. Важно е да се подчертае, че пазарният процес не е средство за незабавно постигане на пълна социална хармония и обществено-политическа нирвана. На първо място творческото разрушение, което се предизвиква от пазара поражда недоволство от него. То може да се открие в различни прояви, които целят по същество ограничаване на пазарните механизми. Сред тях най-видима може би е появата на стопански национализъм в българското възрожденско общество. Израз на точно такъв страх и желание за ограничаване на пазара откриваме в писмата на Тодор Каблешков, който през 1874 г. съветва майка си да се премахват модите и всичко що е европейско и да се замества с българско³. Неравенствата предизвикани от пазарните успехи пораждат завист и нейните проявления, както показва потушаването на Априлското въстание, могат да придобият чудовищни измерения.

Въпреки това общата преценка за ролята на пазарните процеси е по-скоро положителна. Те засягат на практика всички основни аспекти от живота на българите. Образованието става по-адекватно, смислено и човешко. Пазарни инструменти позволяват да се създадат и да се поддържат структури за духовното израстване на българите и за разрешаване на определени социални проблеми. Тези сили имат положителен ефект не просто защото водят до забогатяване. Дори когато проявите им са натоварени с „отрицателни“ морални оценки, те всъщност правят българите по-човечни: намаляват насилието, подпомагат намирането на брачен партньор, съдействат за културния напредък и показват с какво не бива да се търгува.

---

³ Непубликувани досега писма на Тодор Л. Каблешков и на Найдено Стоянов – В: Юбилеен сборник по миналото на Копривщица, събрал и наредил проф. архимандрит д-р Евтимий, София: Държавна печатница, с. 538.

REFERENCES:

- Arnaudov, M 1944, *The Bulgarian Revival*. Sofia, Ministry of Education: printing house T. T. Dragiev and Co. [Арnaudов, М 1944, *Българското Възраждане*. София, Министерство на народното просвещение: печатница Т. Т. Драгиев и С-ие.]
- Baltov, M 2021, *My Biography (Recollections)*. V. Turnovo: Faber publishing house. [Балтов, М 2021, *Животоописанието ми (Спомени)*. В. Търново: издателство „Фабер“.]
- Belovejdov, N 2011, *First shot of the April Uprising*. Sofia: Zahari Stoyanov. [Беловеждов, Н 2011, *Първата пушка за Априлското въстание*. София: Издателство „Захарий Стоянов“.]
- Bogorov, Iv 1970, *For national consciousness, good livelihood and native speech*. Selected works, Plovdiv: Hristo G. Danov. [Богоров, И 1970, *За народна свят, добро поминувание и родна реч. Избрани произведения*. Пловдив: Христо Г. Данов.]
- Bozveliev, K 1942, *Recollections. Book one until the Liberation War*. Kazanlak& Iskra. [Бозвелиев, К 1942, *Спомени. Книга първа до Освободителната война включително*. Казанлък: ученолюбива дружина „Искра“.]
- Chilingirov, S 1930, *Bulgarian Chitalishta before the Liberation. Contribution to the History of the Bulgarian Revival*. Sofia: State Printing House. [Чилингиров, С 1930, *Български читалища преди Освобождението. Принос към историята на Българското Възраждане*. София: Държавна печатница.]
- Demostenov, S 1942, *Lectures on Political Economy. Part One General Doctrine of the Economy*. Sofia: publisher and supplier Stoil Iv. Sukmandjiev. [Демостенов, С 1942, *Лекции по политическа икономика. Част I Общо учение за стопанството*. София: издава и доставя Стоил Ив. Сукманджиев.]
- Dorosiev, L 1926, ‘The educational system in Koprivshtitsa before the Liberation’, *Anniversary collection on the past of Koprivshtitsa*, editor Evtimii, PhD, Sofia: State printing house. [Доросиев, Л 1926, ‘Учебното дело в Копривщица преди Освобождението’, *Юбилеен сборник по миналото на Копривщица*, събрал и наредил проф. архимандрит д-р Евтимий, София: Държавна печатница.]
- Dushanov, D 1989, *Memoirs (Letters and documents. Journalism)*. Sofia: Otechestven Front publishing house. [Душанов, Д 1989, *Спомени (Писма и документи. Публицистика)*. София: издателство на Отечественя фронт].
- Evtimii, prof. 1926, ‘Unpublished materials on the past of Koprivshtitsa’, *Anniversary collection on the past of Koprivshtitsa*, editor Evtimii, PhD, Sofia: State printing house. [Евтимий, проф. 1926, ‘Неиздадени материали по миналото на Копривщица’, *Юбилеен сборник по миналото на Копривщица*, събрал и наредил проф. архимандрит д-р Евтимий, София: Държавна печатница.]

- Goranov-Boycho, A 2011, *The Uprising and Slaughter in Batak*. Plovdiv (second edition). [Горанов-Бойчо, А 2011, *Въстанието и клането в Батак*. Пловдив (второ издание)].
- Gruev, Y 1906, *My Recollections*. Plovdiv: Hristo G. Danov bookstore. [Груев, Й 1906, *Моите спомени*. Пловдив: печатница на Хр. Г. Данов].
- Gulubov, K 1956, *The Uprising of Heroic Perushtitsa*. Sofia: Bulgarski pisatel. [Гълъбов, К 1956, *Въстанието на героична Перушица*. София: Български писател].
- Gyulemetov-Chibis, Hr 1940, *From the Past of Bratsigovo*. Sofia: "Rodopa" Publishing House. [Гюлеметов-Чибис, Хр 1940, *Из миналото на Брацигово*. София: книгоиздателство „Родопа“].
- Ivanov, A, Bluskov, R & Nenov, J 1979, *Authobiographies*. Sofia: Otechestven Front publishing house. [Иванов, А, Блъсков, Р & Ненов, Ю 1979, *Автобиографии*. София: издателство на Отечествения фронт].
- Karavelov, L 1930, *Notes on Bulgaria and the Bulgarians*. Sofia: State printing house. [Каравелов, Л 1930, *Записки за България и българите*. София: Държавна печатница].
- Karanov, E 1991, *I was Born a Bulgarian. Selected Works and Documents*. Sofia: Otechestven Front publishing house. [Каранов, Е 1991, *Роден съм българин. Избрани съчинения и документи*. София: издателство на Отечествения фронт].
- Karapetrov-Chernovejd, P 2016, *A Brief Description of Panagyurishte Uprising*. Sofia: Bogianna. [Карапетров-Черновежд, П 2016, *Кратко описание на Панагюрското въстание*. София: издателство „Богиянна“].
- Kerov, Iv 1998 [1935], *The Uprising in Perushtitsa in 1876, Perushtitsa: Parish publishing house "St. Athanasius" (second edition)*. [Керов, Ив 1998 [1935], *Въстанието в Перушица през 1876 г.* Перушица: енорийско издателство „Св. Атанасий“ (второ издание)].
- Kosev, K, Jechev, N & Doynov, D 1976, *History of the April Uprising*. Sofia: Partizdat. [Косев, К, Жечев, Н & Дойнов, Д 1976, *История на Априлското въстание*. София: Партиздат].
- Lazarkov, N 2015, *Memories Before and After the Liberation*. Fourth revised and supplemented edition. Dupnitsa: publisher Yavor Todorov EOOD. [Лазарков, Н 2015, *Спомени отпреди и след Освобождението*. Четвърто преработено и допълнено издание. Дупница: издател „Явор Тодоров ЕООД“].
- Madjarov, M 2015, *At God's Tomb Sixty Years Ago and Today. Memories, Travel Notes and Impressions*. Sofia: Prozorets Publishing House. [Маджаров, М 2015, *На Божия гроб преди шестдесет години и днес. Спомени, пътни бележки и впечатления*. София: ИК „Прозорец“].

- Manolova-Nikolova, N & Atanasov, Hr 2019, 'Orphan Funds in the Danube Vilayet of the Ottoman Empire (1860s and 1870s)', in Sabev, Or & Atanasov, Hr (eds.), *The Bulgarian 19th Century: New Sources and Readings*, Sofia: Academic Publishing House "Za bukвите – O pismeneh", pp. 18-82. [Манолова-Николова, Н & Атанасов, Хр 2019, „Сирашките каси в Дунавския вилает на Османската империя (60-те и 70-те години на XIX век)“, в: Събев, Ор & Атанасов, Хр (съст.), *Българският XIX век: нови архиви и прочити*, София: Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, с. 18-82].
- Marshall, A 1997 [1920], *Principles of Economics*. Amherst, New York: Prometheus Books.
- Mises, Ludwig von 2011, *Human Action*. Sofia: Mak Publishing house. [Мизес, Л фон 2011, *Човешкото действие. Трактат по икономика*. София: издателска къща Мак].
- Mishev, D 1916, *Bulgaria in the Past (pages in Bulgarian cultural history)*. Sofia: Iskra Printing House. [Мишев, Д 1916, *България в миналото (страници из българската културна история)*. София: печатница „Искра“].
- More, R 1992, *Under the Balkans*. Sofia: Mladej Publishing house. [Мор, Р 1992, *Под Балкана*. София: издателска къща „Младеж“].
- Naydenov, I 2020, 'Between Economic Theory and Economic History', *Proceedings of the Center for Economic History Research*, vol. V. [Найденов, И 2020, „Между икономическата теория и стопанската история“, *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, т. V].
- Nathan, J 1959, *The Bulgarian Revival, 5th edition*. Sofia: Bulgarski pisatel. [Натан, Ж 1950, *Българското Възраждане, пето издание*. София: Български писател].
- Patev, P 1936, *Father Butler Hristo n. Vassilev*, a speech read by Pavel V. Patev in the hall of the women's society "Vazpitanie" in the town of Karlovo and in the society "Vasil Levski" in Sofia on May 3, 1936. [Патев, П 1936, *Отец иконом Христо н. Василев*, беседа, прочетена от Павел В. Патев в салона на женското дружество „Възпитание“ в гр. Карлово и в дружеството „Васил Левски“ в София на 3 май 1936 год.]
- Penchev, P 2021, 'On the Political Economy of the April Uprising', *History*, Volume 29, Number 4, 2021. [Пенчев, П 2021, „Към политическата икономия на Априлското въстание“, *История*, бр. 4, 2021].
- Roussev, I 1996, *Companies and Manufactories in the Sliven-Kotlen Region during the Revival*, Veliko Turnovo: Faber. [Русев, И 1996, *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския край през Възраждането*, Велико Търново: издателство Фабер].

Roussev, I 2015, *Commercial Modernity during the Bulgarian Revival as Culture and Practice. Research and Sources*. Veliko Turnovo: Rovita Publishing House. [Русев, И 2015, *Търговската модерност през българското Възраждане като култура и практика. Изследване и извори*. Велико Търново: издателство „Ровита“].

Roussev, I 2020, ‘National market before the nation state. Is there a Bulgarian national market before our Liberation in 1878?’, *Proceedings of the Center for Economic History Research*, vol. V. [Русев, И 2020, „Национален пазар преди националната държава. Има ли български национален пазар преди Освобождението ни от 1878 г.?“, *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*, т. V].

Shishmanov, I 1942, *"Introduction to the History of the Bulgarian Revival", From Paisii to Rakovski*. Sofia, Ministry of National Education: Bulgarian Science Printing House. [Шишманов, И 1942, „Увод в историята на българското възраждане“, *От Паисий до Раковски*. София, Министерство на народното просвещение: печатница „Българска наука“].

Shkodreva, M. T 2018, *Documents and Studies for the Revival Gabrovo*. Sofia: Pilgrim BG Publishing House. [Шкодрева, М. Т 2018, *Документи и студии за възрожденско Габрово*. София: издателство Пилгрим БГ].

Stoyanov, M 1941, *Town of Pirdop in the Past and Now*. Sofia Edison Printing Cooperative. [Стоянов, М 1941, *Град Пирдоп в Миналото и сега*. София Печатарска кооперация „Едисон“].

Todev, I 1996, *Thrace During the Revival. Memories*, Sofia: University "St. Kliment Ohridski " Press. [Тодев, И (съст.) 1996, *Тракия през Възраждането. Спомени*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“].

Tsonchev, P 1929, *On the Economic Past of Gabrovo. Monographic Research*, Sofia: Hudozhnik printing house. [Цончев, П 1929, *Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания*, София: печатница Художник].

Tsonchev, P 2020 [1934], *On the Social and Cultural past of Gabrovo. Historical Contributions*, third edition, Sofia: Guta-N Publishing House. [Цончев, П 2020 [1934], *Из общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси*, трето издание, София: издателство Гута-Н].

Vankov, N 1906, *Development of the Educational System and the School Legislation in Bulgaria*, Ванков, Н 1906, *Развой на учебното дело и училищното законодателство в България*, Published by the bookstores of E.P. Hristov Turnovo and Yakim Yakimov Kuustendil. [Издават книжарниците на Е. П. Христов Търново и Яким Якимов Кюстендил].

Vlaykov, M 1904, *The Economic Conditions of Panagyuriste Town before and after the Uprising*, Plovdiv: Hristo G. Danov bookstore. [Влайков, М 1904,

Економическото положение на града Панагюрище преди и след възстанието,
Пловдив: печатница на Хр. Г. Данов].

Correspondence address:

Pencho D. Penchev – Professor, D.Sc.

University of National and World Economy

Students Town

1700 Sofia

E-mail: p.penchev@unwe.bg

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7542-1625>

Web of Science Researcher ID Q-4377-2016

Scopus Author ID: 35275649000